

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

ДОМАНОВСЬКИЙ Андрій Миколайович

УДК 94:[336.711.65+339](100) «05/08»

**ДЕРЖАВНИЙ КОНТРОЛЬ
ТА РЕГУЛЮВАННЯ ТОРГІВЛІ
У ВІЗАНТІЇ IV–IX ст.**

Спеціальність – **07.00.02 – всесвітня історія**

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Харків – 2007

Дисертацією є *рукопис*

Робота виконана в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник — доктор історичних наук, професор
СОРОЧАН Сергій Борисович, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків

Офіційні опоненти — доктор історичних наук, професор
БОЛГОВ Микола Миколайович, Белгородський державний університет, м. Белгород, Російська Федерація, завідувач кафедри всесвітньої історії

кандидат історичних наук, доцент
ЛИМАН Сергій Іванович, Харківська державна академія культури, доцент кафедри історії України та музеєзнавства

Провідна установа — Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра історії середніх віків та візантиністики, м. Львів, Міністерство освіти і науки України

Захист відбудеться 23 березня 2007 р. о 16³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.10 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61077, м. Харків, площа Свободи, 4, аудиторія V-58.

З дисертацією можна ознайомитися в Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (61077, м. Харків, площа Свободи, 4).

Автореферат розісланий « ____ » _____ _ 2007 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Є. П. Пугач

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми визначається посиленою увагою сучасної візантиністики до факторів, які забезпечили феномен тривалого існування візантійської держави за надскладних, екстремальних умов, що зберігалися протягом усієї історії імперії. Дослідники називають низку джерел, з яких Візантія отримувала ресурси, згадуючи, серед іншого, потужну централізовану державність з її розгалуженим адміністративним апаратом, а також розвинену економіку, де важливу роль відіграла інтенсивна внутрішня та зовнішня торгівля. Значно рідше історики пов'язують ці фактори між собою, намагаючись дослідити їхній взаємний вплив та взаємодію. Тим часом у ранньосередньовічній Європі не було жодної країни, господарський розвиток якої був настільки зорієнтований саме на державу, як це було у Візантійській імперії. Держава відіграла ключову роль у візантійській економіці, а регулювання господарчої діяльності, що здійснювалося через розгалужений адміністративний апарат, охоплювало всі сфери життя країни. Це визначає важливість вивчення урядової економічної політики й дозволяє припускати важливе значення взаємодії сильної імперської державності з розвинутим інтенсивним торговельним обміном.

Досі в історіографії зберігаються протилежні міркування про те, чи була візантійська економіка ринковою чи ж повністю залежною від держави з її тотальним і всеохопним контролем і регулюванням. У науковій літературі співіснують висновки про конфлікт між державними механізмами та ринковими силами і про їхню гармонічну взаємодію. Одночасно вважається, що візантійська економіка страждала через те, що не була достатньо відкритою для вільного підприємництва, і що її було зруйновано під дією ринкових сил. Дискусійним залишається трактування ролі торгівлі в імперії. Одні історики доводять, що в економіці, зорієнтованій на державу, торгівля відіграла виключно другорядну, підлеглу роль, інші ж тримаються думки, що середньовічна візантійська економіка відрізнялася від сучасної в плані функціонування ринкових законів швидше кількісно, ніж якісно. Кардинальна розбіжність у думках вимагає комплексного дослідження питань державного контролю та регулювання торгівлі у Візантії.

Досліджуючи обрану проблематику, передусім необхідно приділити увагу питанням державного регулювання зовнішньої торгівлі й проблемам державного втручання у торгівлю продовольчими товарами, оскільки товарність ранньосередньовічної візантійської економіки базувалася переважно на виробництві сільськогосподарського продукту, а також на торгівлі предметами розкоші, що мала, здебільшого, міжнародний характер. Це дозволяє дослідити основні методи торговельно-економічної політики ранньовізантійської держави, оскільки зовнішня торгівля й торгівля продукцією сільського господарства стабільно привертала до себе неослабну увагу з боку держави: перша була пов'язана з міжнародною політикою й питаннями забезпечення державної безпеки, друга ж торкалася проблем продовольчого постачання міст імперії.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертаційне дослідження виконано на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за комплексною науковою темою «Історія та археологія Причорномор'я та Середземномор'я в античну та середньовічну епохи» № 79010965.

Об'єктом дослідження є історія державного контролю та регулювання торговельної діяльності у Візантійській імперії IV–IX ст., торговельно-економічна політика ранньосередньовічної візантійської держави.

Предметом дослідження виступає нормативно-правова база, що регламентувала функціонування комерційного обміну; окремі спеціальні заходи з регулювання торгівлі, здійснювані візантійськими державними органами; склад, структура та функції відомств та окремих чиновників державного адміністративного апарату, які контролювали та регулювали торговельну діяльність.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період IV–IX ст. й зумовлені процесом формування ранньовізантійської держави та суспільства. За *terminus post quem* узято рубіж III–IV ст., час формування візантійської державності, що конституювалася внаслідок масштабних реформ Діоклетіана (284–305 рр.) та Константина I (306–337 рр.). Остаточні результати подальшого тривалого соціально-економічного та політико-адміністративного розвитку імперії було закріплено на межі IX–X вв. У цей час виникла потреба оформити та зафіксувати на нормативно-юридичному рівні результати попереднього історичного розвитку, й після X ст. активна правотворчість практично припинилася, що маркує *terminus ante quem* дисертаційного дослідження.

Метою дисертації є спроба з'ясувати роль державного регулювання торгівлі у соціально-економічному розвитку Візантійської імперії IV–IX ст., оцінити значення державного втручання в організацію торговельного обміну. Відповідно до вказаної мети визначено такі *науково-дослідницькі завдання* роботи:

- проаналізувати зв'язок і взаємний вплив міжнародної політики ранньосередньовічної Візантії та вжитих заходів держави з організації та регулювання зовнішньоторговельної діяльності;
- визначити цілі й завдання регулювання міжнародного комерційного обміну, пріоритети держави у цій сфері, схарактеризувати й оцінити результати, досягнуті урядом;
- виявити пріоритетні напрямки торговельних зв'язків ранньосередньовічної Візантії на різних етапах її історії;
- оцінити значення торгівлі продовольчими товарами у постачанні міського населення імперії продуктами харчування, прослідкувати її еволюцію у IV–IX ст.;
- дослідити основні державні методи активізації торгівлі продовольчими товарами, охарактеризувати їхню природу та зв'язок з ринковим саморегулюванням торгівлі;
- розглянути способи регулювання цін на продовольчі товари, що використовувалися державою, реконструювати механізми формування цін, що виникали внаслідок державного втручання;
- виявити у складі державного адміністративного апарату ранньосередньовічної Візантії чиновників, які відповідали за контроль та регулювання торгівлі, реконструювати структуру державного адміністративного апарату, що контролював та регулював комерційний обмін, дослідити його еволюцію протягом IV–IX ст.;
- розглянути функції окремих відомств адміністративного апарату й окремих чиновників з організації державного контролю та регулювання торговельної діяльності;
- схарактеризувати еволюцію взаємодії командно-адміністративних методів регулювання торгівлі з ринковим саморегулюванням економіки.

Наукова новизна дисертації обумовлена тим, що вперше зроблено спробу комплексного дослідження державного контролю та регулювання торгівлі у Візантії IV–IX ст., й полягає у такому:

- з'ясовано цілі й завдання здійснюваного державою у IV–VI ст. обмеження зовнішньої торгівлі низкою спеціалізованих прикордонних міст, розглянуто функціонування цієї системи у VII–IX ст.;
- схарактеризовано основні форми організації торгівлі з іноземними торговцями на території імперії у VII–IX ст., визначено цілі, засоби й способи контролю й регулювання їхньої комерційної діяльності;
- прослідковано зв'язок політики Візантії у Тавриці та встановлення союзницьких відносин з Хазарським каганатом зі спробами організації зовнішньоторговельного обміну завдяки посередництву хазар і прокладанням торговельних шляхів на Схід через степи Північного Причорномор'я;
- проаналізовано фіскальні методи впливу на ринковий обмін, що використовувалися візантійським урядом для організації та активізації торгівлі сільськогосподарськими товарами, прослідковано зв'язок податкових реформ імператорів Анастасія I (491–518 рр.) та Константина V (741–775 рр.) з державним регулюванням торгівлі продовольчими товарами з метою забезпечення міського населення продуктами харчування;
- реконструйовано та представлено у вигляді відповідних математичних формул механізми формування цін на продовольчі товари, що діяли у містах імперії у VIII–IX ст.;
- визначено склад «торговельно-ремісничого відділу» секрету епарха міста Константинополя, прослідковано функції окремих посадовців цього відомства з контролю та регулювання торгівлі, доведено можливість існування міських епархів у великих міських центрах імперії у VIII–IX ст.;
- прослідковано еволюцію інституту комітів проток та авідиків протягом V–IX ст., схарактеризовано роль та функції цих чиновників у межах організації державного контролю та регулювання морської внутрішньої та зовнішньої торгівлі;
- реконструйовано механізм функціонування печаток окремих посадовців (комерціаріїв, авідиків, посадовців відомства епарха міста тощо) під час забезпечення контролю зовнішньої торгівлі;
- виявлено й простежено існування у ранньосередньовічній Візантії зваженої взаємодії адміністративного регулювання торгівлі з елементами ринкового саморегулювання комерційної діяльності.

Науково-теоретичне та практичне значення роботи полягає у можливості використання отриманих результатів під час підготовки узагальнюючих наукових праць з історії Візантійської імперії, загальних та спеціальних курсів лекцій, підручників і посібників, підготовці тематичних експозицій музеїв, сайтів у мережі Internet з історії Візантії та суміжних з нею держав та народів. Результати, отримані в дисертаційній роботі, можуть бути використані у наукових та навчальних виданнях з історії державного регулювання економіки.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії

стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а також були представлені як доповіді, повідомлення, матеріали та тези на 19 міжнародних, 7 всеукраїнських, 4 міських і регіональних, 4 вузівських конференціях, що проводилися у Харкові, Києві, Чернігові, Севастополі, Кривому Розі, Одесі, Донецьку, Херсоні, Керчі, Судаку, Москві, Мінську, Санкт-Петербурзі, Белгороді у 1999–2006 рр.

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 24 наукових працях, у тому числі 11 статтях, опублікованих у фахових виданнях.

Структура роботи обумовлена проблемним принципом і складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації — 475 сторінок; список джерел і літератури (2133 позиції) на 186 сторінках, 5 додатків на 75 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У *вступі* обґрунтовано актуальність теми і хронологічні рамки дисертації, сформульовано її мету і завдання, визначено наукову новизну отриманих результатів та практичне значення роботи, повідомлено про апробацію дослідження та структуру тексту.

Перший розділ «Джерела, історіографія, методи та методологія дослідження» присвячено огляду джерельної бази, наукової літератури, де відбито проблематику дисертації, а також характеристики методів і методології, застосованих у дослідженні.

Джерела. Дисертаційна робота ґрунтується переважно на даних письмових джерел, із залученням також матеріалів сфрагістики, епіграфіки, нумізматики, узагальнених результатів археологічних розкопок. Письмові джерела неоднорідні як в плані інформативності, так і в плані адекватності й цінності отриманої з них інформації. Провідне місце за обома параметрами належить *нормативно-правовим пам'яткам*. До них відносяться Кодекс Феодосія II (408–450 рр.), Кодекс Юстиніана I (527–565 рр.), Дигести, Інституції та Новели Юстиніана I. На окрему згадку заслуговують датований 540–547 рр. указ Юстиніана (Новела 154), що регламентував державну торгівлю шовком і ціни на метаксу, та «Законои хім'яритів», які висвітлюють управління побутовим життям великих ранньовізантійських міст. Важливими законодавчими збірками наступної епохи стали Еклога, Приватна Розповсюджена Еклога, Морський закон, Епанагога (Ісагога), Василіки, Новели Лева VI Мудрого, Прохірон, Книга Епарха.

До джерел юридичного характеру належать міжнародні угоди, укладені протягом IV–X ст. між Візантійською імперією та її торговельно-економічними контрагентами: договір 298 р. між імператором Діоклетіаном та шахіншахом Персії Нарсесом, що зберігся у творі Петра Магістра; записана Менандром Протиктором візантино-іранська угода 562 р.; союзницька антиперська угода 568 р. з тюрками; договір 715 р. з купцями міста Комаккьо у дельті ріки По; збережена у творах Феофана Сповідника та його молодшого сучасника папського апокрисіарія Анастасія Бібліотекаря угода 716 р. з «володарем» болгар Кормесієм, торговельні клаузули якої було повторено у 812 р. в договорі з ханом Крумом; арабо-візантійський мирний договір 717 р.; русько-візантійські мирні угоди X ст.

Нормативний характер притаманний також спеціальним адміністративним трактатам і табелям про ранги, що визначали структуру візантійського державного урядового апарату і статус чиновників. Це створена на початку V ст. *Notitia dignitatum*, праця Іоанна Філадельфія Лаврентія Ліда «Про магістрів римського народу», а також два ієрархічні офіційні переліки посадовців, що входили до адміністрації імперії у IX ст. — Тактикон Успенського (842–843 рр.) і Кліторологій Філофея (899 р.). Ці джерела дозволяють дослідити еволюцію структури візантійської бюрократії, розглянути склад, субординацію та взаємозв'язок урядових відомств та чиновницьких посад.

Важливу інформацію надають *нарративні* джерела. До них належать праці світських і церковних істориків та хроністів Амміана Марцелліна, Сократа Схоластика, Пріска Панійського, Малха Філадельфійця, Іешу Стилїта, Марцелліна Комїта, Захарії Ритора (Митиленського), Прокопія Кесарійського, Петра Патрикїя (Магістра), Нонноса, Агафія Мирінейського, Менандра Протиктора, Іоанна Малали, Іоанна Ефеського, Євагрія Схоластика, анонімних авторів Пасхальної хроніки, Феофілакта Симокатти, константинопольського патріарха Никифора, Феофана Сповідника, так звана праця «Продовжувача Феофана», що належить перу кількох авторів. Важливою групою оповідальних джерел є твори арабських географів, істориків та письменників VIII–XII ст., передусім Ібн Хордадбеха, Ібн ал-Факїха ал-Хамадані, ат-Табарі, ал-Істахрі, ал-Масуді, Ібн Хаукаля, ал-Ідрісі.

До нарративних джерел належать також наукові, політичні, військові, географічні трактати та описи. Найбільш важливими вважаємо такі: «Повний опис всесвіту та народів», «Християнська топографія» Косьми Індикоплова, військовий трактат «Візантійський анонім VI ст.», твори Константина VII Багрянородного (945–959 рр.) «Про управління імперією», «Про церемонії візантійського двору», «Про феми».

Певну інформацію можна отримати з агіографічних творів, з яких окремо варто згадати Чудеса св. Димитрія Солунського, Житіє Спиридона Триміфунтського, Мучеництво шестидесяти мучеників Єрусалимських Симеона Іеромонаха, Житіє Георгія Амастрідського, Житіє Андрія Юродивого.

Важливі для дослідження теми свідчення *пам'яток сфрагістики*, що дозволяють знайомитися зі структурою адміністративного апарату імперії, адміністративною географією держави, місцем чиновників у бюрократичній системі, зв'язком посад з тими чи іншими функціями. Використання *нумізматичних* та *археологічних* матеріалів дозволяє отримати уявлення про основні торговельні шляхи, обсяги і характер торгівлі на тих чи інших напрямках, визначити номенклатуру товарів.

Огляд джерел свідчить про наявність значної джерельної бази, що дозволяє дослідити державний контроль та регулювання торгівлі у Візантійській імперії IV–IX ст.

Історіографія. Початок спеціального дослідження проблем державного втручання в торгівлю у ранньосередньовічній Візантії в контексті вивчення політичної, адміністративної та економічної історії імперії припадає на межу XIX–XX ст. Першим, хто приділив увагу питанням державного контролю та регулювання торгівлі у столиці імперії став Ж. Ніколь, який негативно оцінив

втручання держави у торгівлю¹. Думку про те, що держава нав'язливою й прискіпливою регламентацією знищувала будь-які паростки підприємницької самостійності візантійських ремісників і торговців, позбавляла їх ініціативності, що призводило до гальмування розвитку економіки, розвивав П. В. Безобразов². Протилежну точку зору відстоював Ф. І. Успенський, який присвятив спеціальну розвідку епарху міста Константинополя, чие адміністративне відомство здійснювало контроль і регулювання торгівлі у столиці³. Важливим у вивченні питання стало дослідження А. Штекля з історії пізньоримських і візантійських корпорацій, в якому науковець приділив значну увагу функціям секретаря епарха міста з регулювання торговельного обміну⁴. Монографія А. Штекля викликала чималий інтерес, що призвело до появи низки рецензій. З них варто згадати працю С. О. Черноусова, яка має самостійне наукове значення⁵. Одночасно з'являються розвідки з історії урядових установ та адміністративного апарату візантійської держави. З них найбільш вагомою є фундаментальна монографія Дж. Б. Б'юрі з історії адміністративної системи Візантійської імперії у IX ст.⁶

Початок наступного етапу дослідження державного контролю та регулювання комерційного обміну у Візантійській імперії припадає на кінець 1920-х рр. У 1930–1950-ті рр. з'являється низка праць А. Андреадеса, Г. Міквіца, Г. Братіану, Р. Лопеца⁷, в яких державне регулювання торгівлі у ранньосередньовічній Візантії розцінюється як сприятливе для економічного розвитку імперії. З'являються також дослідження, що на новому науковому рівні висвітлювали проблеми державної організації та

¹ *Nicole J. Le Livre du Préfet ou l'Édit de l'Empereur Léon le Sage sur les corporations de Constantinople/Texte grec. et latin. — Geneve, 1893. — 102 p.*

² *Безобразов П. В. Ремесленные и торговые корпорации//Герцберг Г. Ф. История Византии/Пер., прим. и приложения П. В. Безобразова. — М., 1897. — С. 600–612.*

³ *Успенский Ф. И. Константинопольский епарх//Известия Русского Археологического института в Константинополе. — 1899. — Т. 4. — Вып. 2. — С. 79–104.*

⁴ *Stöckle A. Spätromische und byzantinische Zünfte. — Leipzig, 1911. — X, 180 S.*

⁵ *Черноусов Е. А. Римские и византийские цехи//Журнал Министерства народного просвещения. — 1914. — Сентябрь. — С. 154–178.*

⁶ *Bury J. B. The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos. — London, 1911. — 179 p.*

⁷ *Andréadès A. Byzance, paradis du monopole et du privilège//Byzantion. — 1934. — Т. 9. — P. 171–182; Andréadès A. L'Empire byzantin et la commerce international//Annali della P. Scuola Normale Superiore di Pisa. — Serie 2. Lettere, Storia e Filosofia. — 1935. — Т. 4. — P. 139–148; Mickwitz G. Die Kartellfunktionen der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens. Eine Studie in spätantiker und mittelalterlicher Wirtschaftsgeschichte. — Amsterdam, 1968. — 256 p.; Brătianu G. I. Etudes sur l'approvisionnement de Constantinople et le monopole du ble a l'époque Byzantine et Ottomane//Brătianu G. I. Etudes byzantines d'histoire économique et sociale. — Paris, 1938. — P. 127–181; Lopez R. S. The Dollar of the Middle Ages//Journal of Economic History. — 1951. — Vol. 11. — № 3. — P. 209–234; Lopez R. S. The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the Seventh Century//Dumbarton Oaks Papers. — 1959. — Vol. 13. — P. 67–85 та ін.*

регулювання зовнішньої торгівлі Візантії, питання торговельно-економічної політики імперії у IV–VI ст. Зокрема, важливою є написана на межі 1920–1930-х рр. праця Г. Н. Лозовика, присвячена східній політиці візантійської держави у IV–VI ст.⁸ Вона багато в чому передбачила висновки досліджень Н. В. Пігулевської, що публікувалися з другої половини 1940-х до 1970-х рр. і склали епоху у вивченні ранньовізантійської торгівлі зі Сходом⁹. У другій половині XX ст. посилюється інтерес до торговельних зв'язків Візантійської імперії з Болгарією, Руссю, Хазарським каганатом. Результатом комплексного дослідження археологічних та письмових джерел стала поява спеціальних праць з історії торговельно-економічної політики Візантії щодо її північних контрагентів, серед яких провідне місце належить роботам С. Б. Сорочана¹⁰.

Проблеми державного контролю та регулювання торгівлі у ранньосередньовічній Візантії порушувалися візантиністами у зв'язку з розпачатою наприкінці 1940-х рр. дискусією про природу пізньоантичного та ранньовізантійського міста, долю міст імперії у темні віки. Найбільш значущі результати були отримані М. Я. Сюзюмовим¹¹, який створив комплексну концепцію розвитку візантійського підприємництва у взаємодії з державним регулюванням торговельно-ремісничої діяльності, а також О. Е. Ліпшиц, О. П. Кажданом та Г. Г. Литавріним¹².

⁸ Лозовик Г. Н. Східня політика Ромейської імперії в VI столітті // Україна і Схід. — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ. — Ф. X. — № 14634. — 60 л.

⁹ Пігулевская Н. В. Византийская дипломатия и торговля шелком в V–VII вв. // Византийский временник. — 1947. — Т. 1 (26). — С. 184–214; Пігулевская Н. В. Византия на путях в Индию. Из истории торговли Византии с Востоком в IV–VII вв. — М.; Л., 1951. — 412 с.; Пігулевская Н. В. Политика Византии на Эгейском море // История и филология стран Ближнего Востока. — Л., 1964. — С. 74–93 та ін.

¹⁰ Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI–первая половина X вв.). — Харьков, 2005. — 1648 с.; Сорочан С. Б. О торгово-экономической политике Византии в Нижнем Подунавье в VII–X вв. // Болгарский ежегодник. — Харьков; София, 1996. — Т. 2. — С. 60–78; Сорочан С. Б. О торгово-экономической политике Византии в Таврике в VII–IX вв. // Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма. — Симферополь, (1995) 1996. — С. 114–122 та ін.

¹¹ Сюзюмов М. Я. Византийский город (середина VII–середина IX вв.) // Византийский временник. — 1967. — Т. 27. — С. 38–70; Сюзюмов М. Я. Предпринимательство в византийском городе // Античная древность и средние века. — 1966. — Вып. 4. — С. 2–30; Сюзюмов М. Я. Ремесло и торговля в Константинополе в начале X в. // Византийский временник. — 1951. — Т. 4. — С. 11–41; Сюзюмов М. Я. Экономика пригородов византийских крупных городов // Византийский временник. — 1956. — Т. 9. — С. 55–81 та ін.

¹² Литшиц Е. Э. К вопросу о городе в Византии в VIII–IX вв. // Византийский временник. — 1953. — Т. 6. — С. 113–131; Литшиц Е. Э. Очерки истории византийского общества и культуры (VIII–первая половина IX века). — М.; Л., 1961. — 484 с.; Каждан А. П. Деревня и город в Византии IX–X вв. Очерки византийского феодализма. — М., 1960. — 432 с.; Каждан А. П. Цехи и государственные мастерские в Константинополе IX–X вв. // Византийский временник. — 1953. — Т. 6. — С. 132–155; Литаврин Г. Г. Византийское общество и государство в X–XI вв. Проблемы истории одного столетия: 976–1081 гг. — М., 1977. — 312 с. та ін.

Під впливом масштабного вивчення міської тематики з'явилися новаторські дослідження державного контролю та регулювання торгівлі продовольчими товарами Дж. Тілла, Ж. Дурліа, Б. Сіркса¹³. Важливою для вивчення питань державного втручання у продовольче постачання населення столиці й, відповідно, проблем регулювання торгівлі продовольчими товарами стала збірка праць про Константинополь та його сільськогосподарські околиці¹⁴. Новітні дослідження структури константинопольського продовольчого ринку в плані торгівлі зерном, рибою, овочами належать Г. Маніатісу¹⁵.

З досліджень адміністративного устрою імперії, що з'явилися після публікації монографії Дж. Б. Б'юрі, для вивчення питань державного контролю та регулювання торгівлі важливі праці В. Г. Сіннігена про офіс міської префектури у Пізній Римській імперії, А. Шастаньоля, присвячена пізньоримській та ранньовізантійській міській префектурі, Р. Гійана про епарха міста Константинополя¹⁶. Вагомий внесок у дослідження візантійської адміністрації, що контролювала порти, протоки, територіальні води імперії та наглядала за торговельними перевезеннями, належить Е. Арвейлер¹⁷. На особливу увагу заслуговують здійснене Н. Ікономідесом коментоване видання тактиконів середньовізантійської доби¹⁸, праця Е. Антоніаді-Бібіку про митну справу у Візантії IV–XV ст.¹⁹, низка досліджень

---

¹³ *Teall J. L.* The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330–1025//Dumbarton Oaks Papers. — 1959. — Vol. 13. — P. 87–139; *Durliat J.* De la ville antique à la ville Byzantine. Le problème des subsistances. — Roma, 1990. — XIII, 642 p.; *Sirks B.* The Size of the Grain Distributions in Imperial Rome and Constantinople//Athenaeum. — 1991. — Vol. 69. — P. 215–237 та ін.

¹⁴ *Constantinople and Its Hinterland.* Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993. — Aldershot, 1995.

¹⁵ *Maniatis G. C.* The Organizational Setup and Functioning of the Fish Market in Tenth-Century Constantinople//Dumbarton Oaks Papers. — 2000. — Vol. 54. — P. 13–42; *Maniatis G. C.* The Perishable Produce Market in Byzantium. Organization, Marketing and Pricing Policies//Byzantinoslavica. — 2003. — Т. 63. — P. 143–150; *Maniatis G. C.* The Wheat Market in Byzantium, 900–1200. Organization and Pricing Strategies //Byzantinoslavica. — 2004. — Т. 62. — P. 103–124.

¹⁶ *Sinnigen W. G.* The Officium of the Urban Prefecture During the Later Roman Empire. — Rome, 1957. — III, 123 p.; *Chastagnol A.* La Préfecture Urbaine à Rome sous le Bas-Empire. — Paris, 1960. — XIX, 524 p.; *Guilland R.* Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin — L'Eparque//Byzantinoslavica. — 1980. — Т. 41. — Fasc. 1. — P. 17–32; Fasc. 2. — P. 145–180.

¹⁷ *Ahrweiler H.* Fonctionnaire et bureaux maritimes à Byzance//Revue des études byzantines. — 1961. — Vol. 19. — P. 239–252.

¹⁸ *Oikonomides N.* Les Listes de préséance byzantines de IX-e et X-e siècles. — Paris, 1972. — 404 p.

¹⁹ *Antoniadis-Bibicou H.* Recherches sur les douanes à Byzance: l'octava, le «kommercion» et les commerciaires. — Paris, 1963. — 293 p.

еволуції та функцій чиновників фінансової та фіскальної адміністрації, передусім — коммеркіаріїв²⁰.

Етапною в плані узагальнення накопиченого історичною наукою матеріалу з пізноантичного — ранньовізантійського періоду історії імперії стала монографія А. Х. М. Джонса, у якій автор виклав оригінальну концепцію бачення соціально-економічних відносин епохи й детально схарактеризував роль держави та адміністративного апарату у житті суспільства²¹. Останні десятиліття у візантиністиці інтерес до питань державного контролю та регулювання торгівлі у ранньосередньовічній імперії стабільно зростає. Це знайшло свій прояв у статтях та узагальнюючій монографії М. Ф. Хенді, низці праць Дж. Ф. Хелдона, В. Брандеса, О. П. Каждана, Н. Ікономідеса, С. Б. Сорочана²². Цим дослідженням притаманний зважений підхід до оцінки ролі та значення державного регулювання торгівлі у розвитку економіки ранньосередньовічної Візантії, зокрема, у спеціальному нарисі «Роль візантійської держави у економіці» Н. Ікономідес відстоює ідею нормального розвитку візантійської економіки,

²⁰ *Oikonomides N.* Silk Trade and Production in the Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: the Seals of Kommerkiarioi//Dumbarton Oaks Papers. — 1986. — Vol. 40. — P. 33–53; *Dunn A.* The Kommerkiarios, the Apotheke, the Dromos, the Vardarios and the West //Byzantine and Modern Greek Studies. — 1993. — Vol. 17. — P. 3–24; *Бардола К. Ю.* К анализу сфрагистических источников о функциях коммеркиариев в Византии VI–IX вв. //Вісник Харківського державного університету. — 1998. — № 397: Історія. — Вып. 30. — С. 69–77; *Brandes W.* Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.–9. Jahrhundert. — Frankfurt, 2002. — XIV, 775 S.

²¹ *Jones A. H. M.* The Later Roman Empire. 284–602. A Social, Economic and Administrative Survey. — Oxford, 1964. — Vol. 1. — 522 p.; Vol. 2. — P. 523–1068; Vol. 3. — 448 p.

²² *Hendy M. F.* Economy and State in Late Rome and Early Byzantium: An Introduction //Hendy M. F. The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium. — Northampton, 1989. — P. 1–23; *Hendy M. F.* Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300–1450. — Cambridge, 1985. — XXI, 773 p.; *Brandes W., Haldon J.* Towns, Tax and Transformation: State, Cities and their Hinterlands in the East Roman World, c. 500–800 //Towns and Their Territories Between Late Antiquity and the Early Middle Ages. — Leiden; Boston; Köln, 2000. — P. 141–172; *Haldon J. F.* Production, Distribution and Demand in the Byzantine World, c. 660–840//The Long Eighth Century. — Leiden; Boston; Köln, 2000. — P. 225–264; *Kazhdan A.* State, Feudal and Private Economy in Byzantium//Dumbarton Oaks Papers. — 1993. — Vol. 47. — P. 83–100; *Oikonomides N.* The Economic Region of Constantinople: from Directed Economy to Free Economy and the Role of Italians//Europa medievale e mondo bizantino. — Rome, 1995. — P. 221–238; *Сорочан С. Б.* Организация контроля за купечеством в сфере внешней торговли Византии VII–IX вв.//Международные связи в средневековой Европе. — Запорожье, 1991. — С. 19–21; *Сорочан С. Б.* Случайность или система? Раннесредневековый византийский «меркантилизм»//Древности–1995. — Харьков, 1995. — С. 122–132; *Сорочан С. Б.* Византия IV–IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. — Харьков, 2001. — 476 с. та ін.

в якій державне втручання виконувало не директивно-командну, а соціально-зобов'язуючу роль²³.

Таким чином, обсяг історичних досліджень, що тією чи іншою мірою торкалися питань, пов'язаних з вивченням проблематики дисертаційної роботи, доволі значний. Однак робіт, прямо присвячених проблемам державного контролю та регулювання торговельного обміну у Візантійській імперії IV–IX ст., небагато, причому більшість з них торкається вузьких аспектів обраної тематики, що залишає широке поле для комплексного дослідження питань державного контролю та регулювання торгівлі як важливої складової економіки ранньосередньовічної Візантії.

Методологія та методи дослідження. Дослідження здійснено шляхом комплексного застосування методів аналізу, синтезу, класифікації, порівняльно-історичного та історико-генетичного синхронного та діахронного висвітлення явищ за послідовного дотримання принципів історизму, об'єктивності, комплексного, системного та контекстного вивчення історичних явищ в усій багатоманітності їхніх проявів та взаємозв'язків. З особливих методів історичного дослідження необхідно відзначити математичне і структурно-функціональне моделювання. Вони дозволяють відтворити механізми ціноутворення, що діяли на продовольчому ринку ранньосередньовічної Візантії, а також прослідкувати функціонування системи організації, контролю та регулювання торгівлі у Візантії IV–IX ст.

У *другому розділі* «Державний контроль та регулювання зовнішньої торгівлі у Візантійській імперії IV–IX ст.» аналізується зовнішньоторговельна політика візантійського уряду, способи та засоби її реалізації.

Перший параграф присвячено послідовному розгляду імперської політики з підтримки торгівлі на основних зовнішньоторговельних напрямках — південно-східному в IV–VII ст., північно-східному в VI–IX ст., західному та північному в IV–IX ст. Важливим аспектом державної зовнішньоекономічної політики було забезпечення функціонування трансконтинентальних торговельних шляхів, що дозволяли підтримувати прямі зв'язки з Індією та Китаєм в обхід посередників. Візантійський уряд, розуміючи, що торгівля з одним посередником-монополістом була для імперії вкрай не вигідною, уже в IV–VI ст. намагався налагодити функціонування торговельних шляхів в обхід території Сасанідського Ірану. Ці спроби, спрямовані на посилення візантійської присутності на південно-східному напрямку торгівлі, довгий час не приносили очікуваного результату, оскільки перси, які володіли потужним торговельним флотом, легко контролювали ситуацію у басейні Червоного моря та Перської затоки, придушуючи й підкоряючи будь-яку торговельну активність потенційних союзників Візантії — аксумитів та хім'яритів. Більш успішними виявилися спроби обходу зовнішньоторговельних посередників-монополістів через Північний Кавказ та степи Північного Причорномор'я у останній третині VI–IX ст. Міжнародна торгівля тут була налагоджена і підтримувалася саме за рахунок цілеспрямованої політики Візантійської імперії.

²³ *Oikonomides N. The Role of the Byzantine State in the Economy//The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century. — Washington, 2002. — P. 951–1036.*

Значно меншою увагою з боку держави користувався західний напрямок торгівлі, звідки не доводилося очікувати надходження стратегічно важливих товарів. Держава навіть стримувала торгівлю з Заходом, запроваджуючи обмеження і заборону на вивіз певної сировини та ремісничих виробів. Північний напрямок також не належав до пріоритетних. Спочатку це було обумовлено слабким соціально-економічним та політичним розвитком місцевих племен. З появою ж на історичній арені болгар та русів, здатних налагодити експорт до Візантії важливих сировинних товарів, візантійському уряду не доводилося докладати зусиль до активізації північного напрямку торгівлі, оскільки контрагенти самі активно прагнули виходу на імперські ринки.

Другий параграф присвячено розгляду ролі прикордонних торговельних міст і контактних зон у системі державного регулювання торгівлі. Обмеження зовнішньої торгівлі низкою спеціалізованих пунктів на кордонах здійснювалося як з економічною, так і позаекономічною метою. Воно убезпечувало від можливих правопорушень торговельний обмін між підданими імперії та іноземцями, дозволяло попередити вивіз заборонених товарів за кордон, забезпечувало умови, що виключали можливість шпигунської та шкідницької діяльності з боку прибульців. Обмеження міжнародної торгівлі низкою спеціальних пунктів надавало можливість поставити під державний контроль закупівлю та продаж стратегічно важливих товарів, що мали політичне значення.

Важливим механізмом, що успішно застосовувався імперією з метою забезпечення безперерійного функціонування торговельних шляхів на Схід, стало створення зон кондомінатного управління. Система «співволодіння» виникала внаслідок взаємовигідної співпраці двох держав, рівних за своїм впливом у регіоні, і була спрямована на забезпечення надійного, контрольованого обома державами торговельного обміну. Найбільш значущі результати система кондомінату принесла у Тавриці. У окремому пункті запропоновано типологію візантійських прикордонних міст та контактних зон залежно від значення та інтенсивності зовнішньої торгівлі імперії в певному регіоні.

Третій параграф присвячено системі державного контролю і регулювання діяльності іноземних купців, які потрапляли у межі імперії. Торговці, проникаючи на територію Візантії, потрапляли під жорсткий контроль з боку візантійської адміністрації. Нагляд за іноземними купцями мав на меті підтримку безпеки торгівлі та запобігання вивозу за кордон заборонених товарів, регулювання обміну було спрямоване на створення економічних умов, за яких комерційні переваги були на боці місцевих, візантійських торговців, об'єднаних у торговельно-ремісничі корпорації-сістими.

Третій розділ «Державний контроль та регулювання торгівлі продовольчими товарами у Візантійській імперії IV–IX ст.» присвячено дослідженню способів регулювання, що застосовувалися візантійським урядом та адміністрацією у сфері торгівлі основними продуктами харчування, які складали повсякденний раціон ранньосередньовічних ромеїв: зерном та випеченим з нього хлібом, рибою, оливою, овочами, вином, м'ясом.

У першому параграфі розглянуто застосовувані державою методи активізації приватної торгівлі продовольчими товарами. Протягом IV–IX ст. державне

регулювання приватної торгівлі продуктами харчування суттєво еволюціонувало, пройшовши шлях від окремих не пов'язаних між собою заходів до впорядкованої системи поєднаних між собою механізмів.

У ранньовізантійський період відбувався пошук найбільш ефективних форм державного регулювання торгівлі продовольством, було визначено першочергове завдання державного втручання у приватну торгівлю продуктами харчування — забезпечити наповнення міського ринку достатньою кількістю продовольчих товарів за прийнятними для переважної більшості населення цінами. У IV–VI ст. дії держави щодо регулювання торгівлі продовольчими товарами мали роз'єднаний і суперечливий характер. Невдачі багатьох заходів ранньовізантійського уряду були обумовлені пізньоантичним переконанням про всеохопність державного управління, якому буцімто можна підпорядкувати усі суспільні процеси. У зв'язку з цим гальмівну роль відіграла організація таких державних механізмів продовольчого постачання, що не потребували розвитку вільної ринкової торгівлі продовольчими товарами і навіть виключали її можливість. Ці заходи мали антиринкову природу, демонструючи гіпертрофоване переважання політики над економікою.

Однак вже у IV–VI ст. було вперше застосовано методи фіскального впливу на активізацію торгівлі продовольчими товарами. Передусім це стосується проведеної Анастасієм I (491–518 рр.) у 498 р. так званої хрисотелії югів, що полягала у комутації натуральних податків у грошові. Ця реформа мала значно активізувати селянську торгівлю продовольчими товарами на міському ринку, оскільки селяни, зобов'язані виплачувати державні податки у грошовій формі, змушені були вивозити продукцію своїх господарств для продажу в міста. Але ранньосередньовічний ринок, погані засоби комунікації, відсутність у селян часу та транспортних засобів для організації торговельних поїздок обумовили лише часткову ефективність проведеної реформи переважно у регіонах великих імперських міст.

Більш успішною була комутація, проведена Константином V (741–775 рр.) в 767 р. Оскільки вона торкалася переважно сільськогосподарської округи Константинополя та низки найбільших міст, селяни мали можливість самостійно доставляти продукцію своїх господарств на міський ринок. Окрім того, вони могли також скористатися послугами достатньо розвинутої системи посередницької торгівлі, що склалася в регіоні після втрати імперією основних «продовольчих» провінцій. Зрештою результатом реформи оподаткування став перехід від натурального господарства до дрібного товарообміну, що значною мірою вирішило проблеми безперерйного забезпечення міського населення необхідною кількістю продуктів харчування за прийнятними цінами за рахунок виникнення та успішного функціонування саморегулюючого продовольчого ринку.

Другий параграф розділу присвячено політиці державного регулювання цін на продовольчі товари, що мала на меті максимально здешевити вартість продуктів харчування на міському ринку. Почавши з примусового, директивного встановлення цін на продовольчі товари у IV–VI ст., ранньовізантійський уряд був з часом змушений відмовитися від такої політики, що не виправдала себе, оскільки суперечила законам ринкового ціноутворення. У VII–IX ст. політику нормування

максимальних роздрібних цін, що не враховувала зміни цін оптових, було замінено встановленням максимальних ставок прибутку. Це не тільки враховувало коливання цін гуртових закупівель, але й напям'язувало роздрібні ціни до оптових. Постанови Книги Епарха дозволяють реконструювати та представити у вигляді відповідних математичних формул механізми ціноутворення, що виникали в результаті здійснюваного чиновниками відомства епарха міста Константинополя регулювання цін на хліб, рибу, м'ясо, вино.

Показово, що передбачені Книгою Епарха механізми ціноутворення узгоджувалися з вимогами ринку, оскільки встановлювали не максимальні ціни, а лише максимальні межі прибутку, враховуючи рівень оптових закупівельних цін. Останні держава намагалася всіляко мінімізувати, але також не адміністративно-наказовим, волюнтаристським чином, а використовуючи непрямі, опосередковані методи регулювання діяльності великих торговців сільськогосподарською продукцією шляхом створення умов, що впливали на утворення ринкової кон'юнктури. Таким чином, держава мала в своєму арсеналі дієві механізми прямого регулювання роздрібних цін залежно від цін гуртових, а також не менш ефективні механізми непрямого впливу на формування оптових цін на продовольчі товари.

У *четвертому розділі* дисертації «Адміністративний апарат Візантійської імперії IV–IX ст. з контролю та регулювання торгівлі» досліджено державний бюрократичний апарат, що мав відношення до регулювання торговельної діяльності, його структуру та еволюцію у IV–IX ст.

Протягом VII ст. адміністративна система Візантійської імперії пережила кардинальну трансформацію, що дозволяє розділити еволюцію державного апарату на два етапи: IV–VI ст. та VII–IX ст. У зв'язку з цим *перші два параграфи* розділу присвячено розгляду перетворень адміністративного апарату протягом двох виділених етапів та виявленню зв'язку окремих чиновників та відомств із здійсненням державного контролю та регулювання торговельного обміну.

Основною відмінністю умовно виділеної «торговельної адміністрації» ранньосередньовічної Візантії від інших більш чітко окреслених підрозділів державного адміністративного апарату імперії була її роз'єднаність, розпорошеність між кількома відомствами. При цьому регулювання торгівлі становило у переважній більшості випадків додаткову, допоміжну, вторинну мету діяльності адміністративних структур, що передусім виконували інші завдання. У IV–VI ст. ці особливості добре видно на прикладі посад префекта преторія Сходу, коміта священних щедрот, магістра оффікія, квестора, комітів коммеркія. У VII–IX ст. найбільш характерним прикладом можуть слугувати логофесія дрома та включене до неї бюро варварів, інститут коммеркіаріїв, а також окремі чиновники відомств сакеллі, логофета генікона, головного куратора.

Окремі параграфи присвячено відомству та чиновникам, що відігравали особливо важливу роль у здійсненні державного контролю та регулювання

торговельної діяльності. Це комерціарії, коміти (архонти) проток та авідики, секрет епарха міста Константинополя.

Еволюції інституту комерціаріїв, розгляду компетенції та функцій цих посадовців присвячено *третьої параграф* розділу. Загальний характер діяльності чиновників протягом VI–IX ст. дозволяє пов'язувати їхні функції не лише з організацією державних закупівель шовку на кордонах імперії, збором мита та податків з торгівлі або з організацією поставок продовольства та зброї до армії, але також із здійсненням загального нагляду за зовнішньою торгівлею, переважно морською. Очевидно, що саме комерціарії були тими чиновниками, які запобігали вивозу за межі імперії стратегічно важливих, заборонених до експорту товарів, контролюючи торговельні кораблі, що прибували та відбували з портових міст імперії. Окремо в параграфі розглянуто використання комерціаріями службових печаток, що виконували роль одного з важливих контролюючих засобів й були подібні за своїми функціями до сучасних печаток державних органів. Без наявності печатки комерціарія на упаковці товару чи на супровідних документах законне транспортування вантажу у межах імперії та вивіз його за кордон були неможливі. Подібним чином, ймовірно, використовувалися й печатки інших чиновників, діяльність яких була пов'язана з наглядом за внутрішньою та зовнішньою торгівлею.

У *четвертому параграфі* розглянуто еволюцію інституту комітів (архонтів) проток та авідиків, функції яких були подібні до функцій комерціаріїв. Ці чиновники існували спочатку у найбільш важливих митних та контрольно-пропускних пунктах, що контролювали підступи до Константинополя — Авідосі та Ієроні. З часом авідики з'явилися майже в усіх великих портових центрах імперії. Посадовці здійснювали огляд торговельних кораблів, перевіряли вантаж, супровідні документи, стягували мито, мали право проводити огляд із залученням військових кораблів, тобто здійснювали види контролю, характерні для сучасних країн у їхніх територіальних водах.

П'ятий параграф присвячено секрету епарха міста, у складі відомства якого можна умовно виділити «поліцейсько-юридичний» та «торговельно-ремісничий» відділи. Діяльність останнього була значною мірою сконцентрована на регулюванні торгівлі. До нього належали такі посадовці, як симпон, легатарій преторія, мітот, екзархи, вулоти, простати. Тісно до «торговельно-ремісничого відділу» прилягали представники окремих торговельно-ремісничих корпорацій: трапезити, кіруларії, вофри, аргіропрати. Чиновниками «подвійного підпорядкування», що могли виконувати як юридично-судові функції, так і здійснювати контроль та регулювання торгівлі, були епопти, епіскупіти, гітоніархи, регіонархи та парафалассіт.

Важливо підкреслити, що подібні до міського епарха Константинополя чиновники існували у VIII–IX ст., а, можливо, й раніше, в інших великих містах імперії, важливих центрах торгівлі та ремесла. Ймовірно, вони виконували функції, подібні до функцій константинопольського міського голови. Широкого розповсюдження пост епарха міста, який контролював та регулював торговельний обмін, мав набути починаючи з IX ст., коли у Візантії позначилася тенденція до значної інтенсифікації торговельно-ремісничої діяльності.

У *висновках* підбито підсумки дослідження.

Основним завданням візантійського уряду протягом IV–IX ст. в плані регулювання зовнішньої торгівлі було прагнення вигідно отримувати зі Сходу шовк, прянощі, спеції, приправи, пахощі, дорогоцінні камені, перли, слонову кістку та інші високоліквідні товари. Вони були призначені для внутрішнього споживання або для створення іміджу багатой імперії шляхом використання з дипломатичною метою як подарунків, данини, відкупу тощо. Важливим було підтримання позаекономічної цінності цих товарів, на що було спрямовано заборону їхнього вільного продажу. Не здійснювалося жодних спроб державної організації посередницької торгівлі, й перепродаж східних товарів на Захід та Північ не був метою уряду. Держава не тільки не стимулювала торгівлю у цих напрямках, але навіть обмежувала й забороняла вивіз за кордон товарів, що могли знайти збут у ранньосередньовічній Західній Європі, Болгарії, Русі. Як результат, Візантійська імперія не отримувала жодної комерційної вигоди з свого геополітичного положення, а імпорт у візантійській торгівлі значно перевищував експорт.

Таким чином, у державній зовнішньоторговельній політиці не було економічних пріоритетів, першочерговим було завдання забезпечити надходження до імперії стратегічно важливих ресурсів та запобігти чи звести до мінімуму їхній вивіз за кордон. Іноземна торгівля сприймалася як важлива, але не головна і не самостійна складова міжнародних відносин, і, зрештою, економіка підкорялася політиці. Експортні обмеження торкалися переважно тих товарів, вільна торгівля якими могла порушити пріоритет дипломатії над комерцією.

Наслідком переважання політики над економікою стала відсутність у адміністративному апараті імперії спеціальних відомств зі сферою повноважень, яка б стосувалася виключно чи переважно забезпечення контролю та регулювання торгівлі. Окремі «спеціалізовані» чиновники були рідкістю, і сфера їхньої діяльності торкалася передусім важливої у політичному плані зовнішньої торгівлі. З таких посадовців виділяються коміти комеркція IV–VI ст., комеркіарії VI–IX ст., коміти (архонти) проток та авідики. Єдиним відомством, яке здійснювало комплексне регулювання комерційної діяльності в межах певного адміністративно-територіального округу, був секрет епарха міста Константинополя. Причиною такої спеціалізації відомства міського голови була пильна увага уряду до столичної зони, найбільш розвинутої в економічному плані. При цьому навіть у секреті епарха економічні функції були похідними від поліцейських та юридичних.

Політика превалювала над економікою й у регулюванні внутрішньої торгівлі, що особливо характерно для ранньої Візантії IV–VI ст. Це призвело до спроб директивного встановлення цін, найбільш яскраво засвідчених знаменитим Едиктом про максимальні ціни Діоклетіана від 301 р. Лише повний провал такого роду приписів та окремих заходів підштовхнув державу до пошуку інших форм впливу на ціноутворення та здійснення цінової політики.

Одночасно відбувався пошук способів та засобів активізації внутрішньої торгівлі з метою насичення міського сектора ринку достатньою кількістю продовольчих товарів за доступними для населення цінами. Як результат, головним засобом регулювання внутрішньої торгівлі продовольством стала податкова система.

«Шокова терапія» податкових реформ Анастасія I (491–518 рр.) у 498 р. та Константина V (741–775 рр.) у 767 р. мали на меті запустити або інтенсифікувати функціонування ринкових механізмів. Більш продуманими та комплексними були заходи Анастасія I, але вагомим остаточним результатом досягла реформа Константина V, проведена за сприятливіших умов. Фіскальними методами Константин V суттєво активізував ринкові механізми продовольчого постачання міського населення великих імперських міст, передусім Константинополя.

У VII–VIII ст. відбулася відмова від директивного встановлення цін на продовольчі товари, що проводилося без урахування основних ринкових законів. Замість нього поступово склався відомий з Книги Епарха механізм регулювання ціноутворення шляхом нормування максимальних ставок прибутку членів торговельних об'єднань, що торгували в роздріб. Такий підхід урахував коливання цін гуртових закупівель й прив'язував роздрібні ціни до оптових. У наслідок цього дія ринкових законів не порушувалася, а лише контролювалася й коригувалася державою. Так поступово було здійснено перехід від командно-адміністративної економіки до саморегулюючого ринку, який, за мінімального втручання з боку держави, був здатний забезпечити економічну рівновагу. Держава при цьому створювала інституціональне середовище для функціонування вільного ринку, певним чином обмежувала його діяльність, але не намагалася панувати над ним.

Така система була оптимальною для виконання поставлених державою завдань з наповнення внутрішнього ринку достатньою кількістю товарів за цінами, доступними для більшості міського населення. Простого відтворення було при цьому явно недостатньо для виходу на зовнішній ринок, однак держава і не прагнула цього. З огляду на вказане вище, торговельно-економічну політику візантійського уряду важко розцінювати, застосовуючи модерні категорії меркантилізму та протекціонізму. Так, бажаючи наповнити внутрішній ринок, ромейська держава спрямовувала зусилля на організацію масштабного імпорту товарів, що негативно позначалося на внутрішньому товаровиробнику, а, здійснюючи певні заходи, спрямовані на захист економічних інтересів вітчизняних торговців та ремісників, уряд не ставив за мету вивіз товарів за кордон та вихід на нові ринки збуту. Через окремі елементи меркантилізму та протекціонізму у політиці ранньосередньовічної візантійської держави були швидше випадковими й жодним чином не могли утворити струнку, цілісну й несуперечливу систему.

Особливості, принципи, завдання державного регулювання торгівлі у Візантії були викликані специфічними характеристиками комерційного обміну будь-яких докапіталістичних суспільств, в яких торгівля переважно обслуговувала споживчі функції. Втручання з боку держави лише посилювало ці особливості й запобігало появі в усталеній економічній системі ранньосередньовічної Візантії можливостей для розширеного виробництва. Державне регулювання, контроль та регламентація ставок прибутку, з одного боку, підтримували успішне самодостатнє функціонування візантійської економіки як замкненої цілісної системи, з іншого — гальмували розвиток виробництва і торгівлі, перетворюючи їх на типову для середньовіччя корпоративну діяльність, позбавлену внутрішнього потенціалу для розвитку та конкурентної боротьби в рамках більш широкої системи середземноморської економіки.

Основні положення дисертації викладено у таких публікаціях:

1. *Домановский А. Н.* Опыт периодизации эволюции должности префекта города Рима // *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.* — 2000. — № 456. — Ч. 1. — С. 318–320.
2. *Домановський А. М.* Сторінка з історії харківської візантиністики (про спробу перекладу «Книги Епарха» в Харківському університеті) // *Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу: Харківський історіографічний збірник.* — Харків, 2002. — С. 101–106.
3. *Домановский А. Н.* Частная акция или государственная политика? О регулировании болгаро-византийской торговли в 894 г. // *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.* — 2004. — № 633: Історія. — Вип. 36. — С. 158–168.
4. *Домановський А. М.* Причины нечисленности находок византийских монет на территории Давньої Русі IX–X ст.: погляд з Візантії // *Древности–2004.* — Харьков, 2004. — С. 70–75.
5. *Домановский А. Н. Г. Н.* Лозовик и освещение проблем государственного регулирования внешней торговли в ранней Византии // *Античная древность и средние века.* — Вип. 35. — 2004. — С. 265–278.
6. *Domanovsky A.* Early Medieval Byzantium: Through the Centuries With the Market // *Byzantinoslavica.* — 2004. — Т. 62. — Р. 311–314.
7. *Домановский А. Н.* О зонах кондоминатного управления на границах Византии IV–IX вв.: аспект государственного регулирования внешней торговли // *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.* — 2005. — № 701: Історія. — Вип. 37. — С. 127–138.
8. *Домановський А. М.* До локалізації місця збору мита з давньоруських купців (за даними Ібн Хордадбеха та Ібн ал-Факіха) // *Український історичний збірник.* — К., 2005. — Вип. 8. — С. 9–17.
9. *Домановський А. М.* Тритомна історія візантійської економіки // *Древности–2005.* — Харьков, 2005. — С. 332–350.
10. *Домановський А. М.* Окремі елементи зовнішньоторговельної політики візантійського уряду та рання історія Давньоруської держави // *Археологія.* — 2005. — № 2. — С. 34–46.
11. *Домановский А. Н.* О функциях византийских коммерциариев VII–IX вв. по надзору за торговлей // *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету.* — 2006. — Вип. 34. — Серія: Історичні науки. — № 4. — С. 26–30.
12. *Домановский А. Н.* О регулировании торговли продовольствием в Константинополе согласно Книге Епарха (опыт реконструирующего моделирования элементов управленческого процесса) // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії.* — Харків, 2001. — Вип. 5. — С. 37–46.
13. *Домановский А. Н.* Косвенное регулирование оптовой торговли продовольствием в Византии VIII–X вв.: некоторые аспекты социальной политики // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії.* — Харків, 2003. — Вип. 6. — С. 14–21.
14. *Домановський А. М.* Податкова реформа 767 року Константина V Копроніма та державне регулювання торгівлі продовольством // *Південний архів.* — Філологічні науки. — Вип. 22. — Херсон, 2003. — С. 36–41.
15. *Домановський А. М., Домановська М. Є.* Рецепція візантійських адміністративних структур у Давньоруській державі (постановка питання на прикладі посади столичного міського голови) // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії.* — Харків, 2004. — С. 13–25.

16. *Домановский А. Н.* Государство и оптовая торговля продовольствием в Византии VIII–X вв.: скрытые механизмы социальной политики//Проблемы истории и археологии Украины: материалы научн. конф. — Харьков, 2001. — С. 92–93.
17. *Домановський А. М.* Ранньовізантійські ексагі: засоби «непрямого регулювання» процесу зважування//Археологія та етнологія Східної Європи. — Т. 3. — Одеса, 2002. — С. 146–148.
18. *Домановский А. Н.* О значении слова «купля» в русско-византийских торговых договорах X в.//Русский язык: исторические судьбы и современность: II Международный конгресс исследователей русского языка. — М., 2004. — С. 46–47.
19. *Домановский А. Н.* Государственный контроль за иноземными торговцами в пределах Византийской империи в IV–VI вв.//Россия–Крым–Балканы: диалог культур: Науч. докл. междунар. конф. — Екатеринбург, 2004. — С. 49–54.
20. *Домановский А. Н.* К легенде о появлении шелководства в Византии и о византийско-персидском торговом соперничестве//Ломоносов–2005. Сборник трудов международной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых. — Т. 1. — М., 2005. — С. 294–297.
21. *Домановський А. М.* Візантійське місто, що перепиняє шлях кораблям русів: Херсон чи Герон? (до інтерпретації даних ал-Масуді)//Боспорские чтения. — Вып. 6. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизаций, катастроф. — Керчь, 2005. — С. 82–86.
22. *Домановський А. М.* Візантійське місто Авідос на торгівельних шляхах руських мореплавців X ст. (історичний та історіографічний аспект)//IX Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доп. міжнар. конф. — К., 2005. — С. 28–31.
23. *Домановский А. Н.* К вопросу о существовании аналогов константинопольского эпарха города в провинциальных городах империи (VIII–IX вв.)//Боспорские чтения. — Вып. 7. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Oikos. — Керчь, 2006. — С. 92–97.
24. *Домановский А. Н.* О некоторых аспектах механизма функционирования печатей византийских коммерциариев VII–IX вв.//Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы III Судакской международной научной конференции. — К.; Судак, 2006. — Т. 2. — С. 113–117.

АНОТАЦІЯ

Домановський А. М. Державний контроль та регулювання торгівлі у Візантії IV–IX ст. — *Рукопис*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 — Всесвітня історія. — Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2006.

У дисертації на основі вивчення широкого комплексу джерел та наукової літератури аналізується державний контроль та регулювання торгівлі у Візантійській імперії IV–IX ст. Показано, що основним завданням візантійського уряду в плані регулювання зовнішньої торгівлі було бажання вигідно отримувати високоліквідні східні товари. При цьому не здійснювалося жодних спроб державної організації посередницької зовнішньої торгівлі з метою отримання комерційного прибутку.

Доведено, що відсутність у імперському адміністративному апараті спеціальних відомств, діяльність яких була б спрямована на забезпечення контролю та регулювання торгівлі — наслідок

перманентного превалювання політики над економікою. Окремі «спеціалізовані» чиновники (відомство єпарха міста Константинополя, комерціарії, авидики тощо) були рідкістю, й сфера їхньої діяльності торкалася переважно важливої у політичному плані зовнішньої торгівлі.

Відзначено, що важливим засобом регулювання внутрішньої торгівлі була податкова система. Показано, що податкові реформи Анастасія I (491–518 рр.) в 498 р. та Константина V (741–775 рр.) в 767 р. мали на меті запустити або інтенсифікувати функціонування ринкових механізмів.

У цілому особливості, принципи, завдання державного регулювання торгівлі у Візантії були викликані специфічними характеристиками комерційного обміну будь-яких докапіталістичних суспільств, в яких торгівля переважно обслуговувала споживчі функції. Втручання з боку держави лише посилювало ці особливості й запобігало появі в усталеній економічній системі ранньосередньовічної Візантії можливостей для розширеного виробництва.

Ключові слова: Візантія, торгівля, держава, адміністрація, контроль, регулювання.

АННОТАЦИЯ

Домановский А. Н. Государственный контроль и регулирование торговли в Византии IV–IX вв. — Рукопись

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 — Всеобщая история. — Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Харьков, 2006.

В диссертации на основе изучения широкого комплекса источников и научной литературы анализируется государственный контроль и регулирование торговли в Византийской империи IV–IX вв. Показано, что основной задачей византийского правительства на протяжении IV–IX вв. в плане регулирования внешней торговли было стремление выгодно получать высоколиквидные восточные товары. При этом никаких попыток государственной организации торговли с целью извлечения коммерческой прибыли не предпринималось. В итоге Византия не извлекала никакой коммерческой выгоды из своего геополитического положения, а импорт в торговле значительно превосходил экспорт.

Доказано, что отсутствие в имперском административном аппарате специальных ведомств, деятельность которых была направлена на обеспечение контроля и регулирования торговли, стало следствием преобладания политики над экономикой. Отдельные «специализированные» чиновники были редкостью, и сфера их деятельности затрагивала преимущественно важную в политическом отношении иномезную торговлю. Из таких управленцев выделяются комиты коммерция IV–VI вв., комерциарии VI–IX вв., комиты (архонты) проливов и авидики. Единственным ведомством, на которое было возложено комплексное регулирование коммерческой деятельности, был секрет єпарха города Константинополя.

В работе отмечено, что важнейшим средством регулирования внутренней торговли стала налоговая система. Показано, что налоговые реформы Анастасия I (491–518) в 498 г. и Константина V (741–775) в 767 г. преследовали важнейшую экономическую цель — запустить или интенсифицировать функционирование рыночных механизмов. В диссертации прослежен осуществленный византийским правительством отказ от директивного регулирования образования цен на продовольственные товары, проводившегося без учета основных экономических законов. На основании данных Книги Єпарха

реконструирован механизм регулирования ценообразования посредством нормирования максимальных ставок прибыли торговцев в розницу торгово-ремесленных объединений. В итоге в диссертационном исследовании обоснована гипотеза о постепенном переходе от командно-административной экономики к саморегулирующемуся рынку, который был способен обеспечить экономическое равновесие при минимальном вмешательстве со стороны правительства. Государство создавало институциональную среду для функционирования свободного рынка, но не стремилось господствовать над ним.

В целом особенности, принципы задачи государственного регулирования торговли в Византии были вызваны специфическими характеристиками коммерческого обмена любых докапиталистических обществ, в которых торговля выполняла главным образом обслуживающе-потребительские функции. Государственное регулирование и регламентация ставок прибыли, с одной стороны, поддерживали успешное функционирование византийской экономики как замкнутой самодостаточной системы, с другой — тормозили развитие производства и торговли, превращая их в типичную для средневековья корпоративную деятельность, лишённую внутреннего потенциала для развития и конкурентной борьбы в рамках более широкой системы средиземноморской экономики.

Ключевые слова: *Византия, торговля, государство, администрация, контроль, регулирование.*

ANNOTATION

Domanovsky A. M. The State Control and Regulation of Trade in Byzantium during IV–IX Centuries — Manuscript.

Dissertation for the candidate degree of the Historical Sciences by specialty 07.00.02 — World history. — V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2006.

In the dissertation on the basis of studying a wide complex of sources and the scientific literature the state control and regulation of trade over Byzantine empire IV–IX centuries is analyzed. The author emphasizes, that the primary goal of the Byzantine government during IV–IX centuries on regulation of foreign trade was aspiring for receiving expensive east goods under favorable conditions. Thus any attempts of the state organization of trade with the purpose of extraction of commercial profit were not undertaken.

It is proved, that the absence in the imperial administrative device of special departments, which activity has been directed on guaranteeing of the control and regulation of trade, became consequence of prevalence of politics above economy. Separate «specialized» officials (department of the Eparch of the City, kommerkiarios, abydikos and other) were a rarity, and the sphere of their activity touched only overseas trade. It is noted, that the major means of regulation of domestic trade became tax system. Anastasius's I (491–518) tax reforms in 498 and Constantine's V (741–775) in 767 had the major economic target — to start or intensify functioning market mechanisms.

As a whole, features, principles and tasks of state regulation of trade in Byzantium were caused by specific characteristics of commercial exchange of any pre-capitalistic societies, where trade carried out mainly attendant-consumer functions. Intervention from the state only aggravated these features and prevented occurrence in economic system of opportunities for expanded manufacture.

Key words: *Byzantium, trade, state, administration, control, regulation.*

ДОМАНОВСЬКИЙ Андрій Миколайович
ДЕРЖАВНИЙ КОНТРОЛЬ ТА РЕГУЛЮВАННЯ ТОРГІВЛІ
У ВІЗАНТІЇ IV–IX ст.

Спеціальність — 07.00.02 — всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Відповідальний за випуск:
д-р іст. наук проф. *С. Б. Сорочан*

Підписано до друку 12.02.2007. Формат 60×84/16
Папір офсетний. Гарнітура «SchoolBook». Віддруковано на ризографі.
Ум. друк. арк. 1,0. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 94/07

Видавництво ХНАДУ, вул. Петровського, 25, Харків-МСП, 61002, Україна

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України
про внесення суб'єкта до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 897 від 17.04.2002 р.

